

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 16.05.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10.06.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30.06.2025

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Cavlaçoğlu Davulcu, A. (2025). Dürr-i Mecnûn'da Değerli Taşlar Üzerine. *ÇAKÜTAD* 5 (1), 27-37.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni/Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir/gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. / Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. / The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

DÜRR-İ MEKNÛN'DA DEĞERLİ TAŞLAR ÜZERİNE

On Precious Stones in Dürr-i Mecnun

Ahu CAVLAZOĞLU DAVULCU

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Bozkır Meslek Yüksekokulu, Konya/TÜRKİYE
ahucavlaz@hotmail.com

Öz

Yazıcızade Ahmet Bican (ö.1460'tan sonra) 15. yüzyılda yazmış olduğu önemli eserleri ile Türk ilim ve kültür dünyasının tanınmış âlimlerindendir. Bîcân lakabıyla meşhurdur ve Yazıcızâde ve İbnü'l Kâtib (Ahmet) isimleriyle de bilinir. Enverü'l Âşıkîn, Acâibü'l-Mahlûkât, Dürr-i Mecnûn, Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs, Şemsiyye, Cevâhir-name gibi telif ve tercüme eserleri vardır. Yazarın değerli taşlarla ilgili yazdığı Cevâhir-namesi döneminin bilinen tek manzum cevher-nâmesidir. Bu eser dışında cevherlerden bahsettiği diğer önemli eseri Dürr-i Mecnûndur. Birçok nüshası bulunan eserin “saklı inciler” anlamına gelen adı, değerine dikkat çekmektedir. Kaynaklarda tercümeden ziyade derleme olduğu düşünülen eser coğrafya ve kozmonografya bilgilerini konu alır. Konusu, söz varlığı ve dili açısından döneminin değerli eserlerindendir. Sade bir dille mensur yazılmış olan eser faydalı olmayı ve bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Eserin on üçüncü bâbının son bölümünde Faslu'l Hacerât başlığı ile on değerli ve yarı değerli taş anlatılmaktadır. Cevherler insanlar tarafından her dönemde ilgi görmüş farklı amaçlarla kullanılmıştır. Değerli, yarı değerli olarak adlandırılan bu taşların tedavi amaçlı ve mistik amaçlı kullanıldıkları bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'nde değerli taşlara “cevher”, bunları tanıtmak üzere yazılmış eserlere “Cevâhir-name” veya “Cevher-nâme” adı verilmiştir. Bu dönemde cevherlerle ilgili tespitlerde bulunan Yazıcızade Ahmet Bican manzum Cevâhir-namesi'nde, Acâibü'l-Mahlûkât adlı tercüme eserinde ve Dürr-i Mecnûn adlı kitabında değerli taşlar ve faydalarına yer verir.

Bu çalışmada, Dürr-i Mecnûn'da yer alan değerli taşlar ve faydaları üzerinden yola çıkılarak bu taşlar hakkında bilgi verilmiş ve yazarın diğer eserleri ile karşılaştırma yapılmıştır. Karşılaştırma yapılırken Ahmet Bican'ın Dürr-i Mecnûn, Cevâhir-name, Acâibü'l-Mahlûkât adlı eserleri taranmış ve veriler analiz edilmiştir. Ayrıca 15. Yüzyılda yazılmış cevher-namelerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelime: Cevher, değerli taşlar, Dürr-i Mecnûn, Cevâhir-name, Acâibü'l-Mahlûkât.

Abstract

Yazıcızade Ahmet Bican (d. after 1460) is one of the well-known scholars of the Turkish world of science and culture with his important works written in the 15th century. He is famous for his nickname Bican and is also known by the names Yazıcızade and Ibn al-Katib (Ahmet). He has copyrighted and translated works such as Enverü'l Âşıkın, Acâibü'l-Mahlûkât, Dürr-i Mecnûn, Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs, Şemsiyye, Cevâhir-name. The author's Cevâhir-name, which he wrote about precious stones, is the only known verse gem-nâme of his period. Apart from this work, his other important work in which he talks about ores is Dürr-i Mecnûn. The name of the work, which has many copies, means "hidden pearls", draws attention to its value. It deals with geography and cosmography information, which is thought to be a compilation rather than a translation in the sources. It is one of the valuable works of its period in terms of its subject, vocabulary and language. The work, which is written in prose in plain language, aims to be useful and informative. The last chapter of the thirteenth chapter of the work describes ten precious and semi-precious stones under the title of faslu'l hacrât. Ores have been used by people for different purposes in every period. These stones, called precious or semi-precious, are known to be used for therapeutic and mystical purposes. During the Ottoman Period, precious stones were called "ore" and the works written to introduce them were called "cevâhir-name" or "cevher-nâme". Yazıcı-zâde Ahmet Bican, who made observations about gems in this period, includes precious stones and their benefits in his verse Cevâhirname, his translation work called Acâibü'l-Mahlûkât and his book Dürr-i Mecnûn.

In this study, information about the precious stones in Dürr-i Mecnun and their benefits were given and a comparison was made with the author's other works. While making the comparison, Ahmet Bican's works Dürr-i Mecnûn, Cevâhir-name, Acâibü'l-Mahlûkât were scanned and the data was analyzed. In addition, cevher-names written in the 15th century were mentioned.

Keywords: Ore, precious stones, Dürr-i Mecnûn, Cevâhir-name, Acâibü'l-Mahlûkât.

1. Giriş

Madenler ve değerli taşlar eski çağlardan beri insanların hayatında yer almış ve her çağda da cezbedici olmuştur. Farklı kültürlerde maddi ve manevi değerleriyle insanların faydalandığı bu taşlar çeşitli eserlerde kendine yer bulmakta ve ilgi çekmektedir. Değerli, yarı değerli gibi çeşitli sınıflandırmalarla çeşitli amaçlarla insanoğlunun hayatında yer bulmuştur. Çeşitli hastalıkların tedavisinde ve mistik amaçlı olarak kullanımlarının olduğu eserlerde bahis konusu olmuştur. Ziyet eşyası olarak da kullanılan bu madenler zenginliğin ve gösterişin de simgesidir.

Taşlara bilimsel açıdan ilk olarak değinen kişi Aristoteles'tir (MÖ.384-322). İslami dönemde ise Batı, İran ve Hint kültürüne ait tercüme eserlerinde taşları görmektedir. Taşlarla ilgili ilk eser Aristoteles'in yazdığı düşünülen Kitâbü'l Ahcâr olarak bilinmektedir. İslamî döneme ait ilk telif cevher-nâme, Kitâbü'l Cevâhir ve Sıfâtihâ fi Eyyi Beledin Hiyye ve Sıfâtî'l-Gavvâsin ve't Tüccâr'dır. Türkçe cevher-nâmeler tercüme yoluyla 15. yüzyıldan itibaren kaleme alınmıştır. Şirvânî'nin yazmış olduğu Tuhfe-i Muradî Türkçe cevher-nâmelerin ilkidir (Murad, 2024: 297-298).

Değerli taşlar, gevher, cevher, cevâhir isimleriyle Türk dilinde yazılmış tercüme, telif cevahir-namelerde veya eserlerin içinde çeşitli faydaları, kullanımı biçimleriyle yer almaktadırlar. Cevâhir-nameler ve cevherleri anlatan eserler Türkçeye derleme ve çeviri vasıtasıyla girmiştir.

“Cevherler hakkında yazılmış, tabii ilimler alanına dahil edebileceğimiz bu eserlerin bir türün örnekleri olarak değerlendirilmesinin ve bunlar için cevher nâme veya cevâhir-nâme gibi bir terimin kullanılmasının uygun olacağını düşünmekteyiz. Nitekim, Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî'nin, ismi Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir veya Yâkût fî Cevheri'l-Cevâhiri'l-Ma'âdin olan eserinin mukaddimesindeki “...kitâb-ı cevher-na-meî 'ibâr[â]t-ı Türkiye ile mu'abber ve evrâk-ı eşvâk üzerine musaâtta ola...” cümlesinde geçen “kitâb-ı cevher-name” (Topkapı Sarayı Müze Ktb. H.S. 340 (64): 4a) ibaresi de bu düşüncemizi destekler görünmektedir.” (Kutlar, 2002:59).

2. Dürr-i Mecnûn ve Değerli Taşlar

Yazıcızade Ahmet Bîcan (ö.1460'tan sonra) 15. yüzyılda yazmış olduğu önemli eserleri ile Türk ilim ve kültür dünyasının tanınmış âlimlerindendir. Bîcân lakabıyla meşhurdur ve Yazıcızâde ve İbnü'l Kâtib (Ahmet) isimleriyle de bilinir. *Enverü'l Âşıkîn, Acâibü'l-Mahlûkât, Dürr-i Mecnûn, Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs, Şemsiyye, Cevâhir-name* gibi telif ve tercüme eserleri vardır. Yazarın değerli taşlarla ilgili yazdığı *Cevâhir-namesi* döneminin bilinen tek manzum cevher-nâmesidir.

Bu eser dışında cevherlerden bahsettiği diğer önemli eseri *Dürr-i Mecnûn'dur*. Birçok nüshası bulunan eserin “saklı inciler” anlamına gelen adı değerine dikkat çekmektedir. “Dürr-i Mecnûn'un İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde, İzmir, Pertevniyal, Saliha Hatun, Hacı Mahmut Efendi, Fatih kütüphanelerine kayıtlı, ayrıca Osman H. Öztürkler koleksiyonunda nüshaları olduğu gibi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında da 4 ayrı nüshası vardır. F. Taeschner, Dürr-i Mecnûn'un, Viyana, Leipzig Üniversitesi, Dresden kitaplıklarında da yazma nüshalarının bulunduğunu haber vermektedir. Paris Biliotheque Nationale'de ise üç

nüshası vardır” (Sakaoğlu 1999: 16). Ayrıca eserin, İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi, Millî Kütüphane, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde de nüshaları vardır (Demirtaş, 2009:11). Kaynaklarda tercümeden ziyade derleme olduğu düşünülen eser coğrafya ve kozmografya bilgilerini konu alır. Ahmet Bican’ın 15. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı bu eseri dinî, tasavvufî ve efsanevî özellik barındırır. On sekiz bölümden oluşan eserde çeşitli ayet, hadis ve hikâyelerle dünyanın yaratılışı, yeryüzü, gökyüzü bazı peygamberlerin kıssaları ve kıyamet alametleri anlatılır. Türk dili tarihine bakıldığında Oğuz Türkmen lehçesinin yazı diline döndüğü dönem olan Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış eserler döneminin dil anlayışına ışık tutmuştur. Konusu, söz varlığı ve dili açısından döneminin öğretici nitelikli değerli bir eseridir. Sade bir dille mensur yazılmış olan eser faydalı olmayı ve bilgilendirmeyi amaçlamaktadır (Demirtaş, 2009:5-7).

Dürr-i Mecnûn içerisindeki konular 4b ve 5a sayfalarında kaydedilmiştir. Eserin on üçüncü bâbı otları, yemişleri ve taşları ve hasıyyetleri bildirir. On üçüncü bâbının son bölümünde Faslu’l hacrât başlığı ile on adet değerli ve yarı değerli taş anlatılmıştır. Bu taşlar sırasıyla “elmâs, pîrûze, talk, mîknâtîs, yâkût, la’l, incü, zümürürd, mercân ve yeşim” dir. Bu bölümde taşların tıbbî özellikleri ve etkileri üzerinde durulmuştur.

Acâyibü’l-Mahlûkât 1453 yılında tamamlanmış olup Zekerriya b. Muhammed el-Kazvîni’nin aynı isimdeki Arapça eserinin tercümesidir. Kozmografya, coğrafya ve biyoloji vs konular yer alır. Eserin altıncı bölümü taş ve cevherlerle ilgilidir. 45 adet taş ve cevher anlatılır. Elmâs, zâc taşı, dehnec taşı, lâjiverd, akîk, ishâl, bedahş, cemest, zümürürd, sünpâre, kurşûn, firûzec, kehribâr, mîknâtîs, yâkût, talk, lülû, la’l vb taşların kullanılış biçimleri faydaları kimi inanışlar üzerinden acayip hikâyelerle anlatılmaktadır. Ele alınan bu taşlar değerli ve yarı değerli taşlardır. Önce rengi sonra bulunduğu yerler, kullanıldığı alanlar ve faydaları üzerinde durulur ardından değerli taşların diğer taşlardan farkı anlatılır (Sarıkaya: 2019, 38).

Ahmed-i Bîcân’ın *Cevâhir-nâme* adlı eseri kırk beyit civarında bilinen tek manzumesidir. Bu eserinde elmas yakut, zümrüt, inci gibi değerli taşların tıbbî özelliklerini konu etmiştir. Yazarın diğer iki eseri olan *Acâyibü’l-Mahlûkât* ve *Dürr-i Mecnûn*’da yer alan taşlara bu eserinde de yer vermiştir. Bunlardan “zer/altun”, taşlardan ise “yâkût, elmâs, zümürürd, pîrûze, akîk-i Yemenî, mercân, kehribâr, lâjüverd, seng-i kudret” diğer eserlerindeki taşlarla ilgili anlatımını benzer ifadelerle bu kez nazma çekmiştir (Kutlar, 2002:60).

Yazıcızade Ahmet Bîcân’ın *Dürr-i Mecnûn* (Demirtaş, 2009) adlı kitabında yer alan on cevher aynı yazarın *Acâyibü’l-Mahlûkât* (Sarıkaya, 2019) ve Manzum *Cevâhir-name* (Kara, 2016) adlı eserinde konunun ele alınış ve

işleniş biçimi bakımından karşılaştırılacaktır. Bu eserlere konu olan “elmâs, pîrûze, yâkût, la'l, incü, zümürüd, yeşim” adlı değerli taşların kullanılış biçimleri, faydaları, eserlerde bahsedilme şekilleri verilecektir. Çalışmamızda *Dürr-i Mekkûn için DM, Acâyibü'l-Mahlûkât için A, Cevâhirname için C* kısaltmaları kullanılmıştır.

2.1. Elmas: Esası maden kömürü olan, çok kıymetli bir cevherdir. Madenler arasında en sert olan ve camı kesebilen yapıdadır. Sert yapıda olmasına rağmen çabuk eriyen ve kurşun ile kesilen parçalan bir cevherdir. Eski tıpta elmas kırıntıları zehir olarak bilinirdi (Pala, 1999: 125-126). Diğer bütün taşları kırar veya deler sadece kurşun, elması keser ve parçalar. (Argunşah 1999: 144). “Kasığında taş olan kişinin taşını düşürmesine, sancıya, mide fesadına oldukça faydalıdır. Bebeklerin boynuna veya koluna bağlanırsa korku ve uçuğu önler, yanında elmas bulunana yıldırım isabet etmez, dişlere sürülürse dişleri temizler, beyazlatır bunun yanında yutulduğu takdirde bağırsakları parçalar ve yutani öldürür, merhemlere katılır vücuda sürülürse iltihaba sebep olur ve sürülen bölgeyi yakar” (Argunşah 1999: 146-147).

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de elmasla ilgili benzerlikler mevcuttur:

“...Cümle katı nesneleri ol deler. Anı kurşun yonar. Pes kurşunu aña havâle eyledi. Eger diş ağrısına elmâs kosalır fi'l-hâl çıkara. Bir yirde ulu yılan ve evren veyâhud buña beîzer bir nesne olsa elbette anda elmâs olur, dirler. Pes İskender anı çıkarup âyine eyledi. Yılan ve evren anı görür, kör olurdu...” (DM: 189).

“Haşiyet-i Elmâs
Şuyın elmâsuñ içerse âdemî
Yimiş olsa def' ider ol dem semî
Bir kişi elmâsı yutsa öldürür
Berg-i bağ-ı 'ömrin ol dem şoldurur
Zîra her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber
Götüren kişi mehâbetlü ola
Halk içinde sa'âdetlü ola” (C:1118).

“Bir taşdur kim hiç taşlar anı sındurmaz. Kamu taşları ol şındurur. Meger kim anı kurşun şındura. İmdi bundan bilmek gerek ki hiçbir kuvvetlü nesne yoktur, illâ ki Hâk Ta'âlâ celle celâlühü aña bir za'îfi müstevli ve musallaḥ eylemişdür. Ve ma'din-i elmâs karañulıkdadur, tabi'atı serd ü huşkdur, dördinci derecedür. Eger elmâsı ağıza alalar, kamu dişleri döke. Zîrâ ki Hâk Ta'âlâ celle celâlühü anda ol hâşşiyeti kômışdur Dirler ki elmâs bir kuyu içindedür ki bir 'âzametlü yılan ol kuyunun ağzı üstinde yatur. Her cânavar

ki ol yılanı görse, elbette ölür fi'l-hāl. İskender karanlığa giricek ol hālî müşâhede eyledi. Dağı buyurdu ki bir âyine düz diler. Dağı kuyunuñ katında bir ağaç üstinde dike kodılar. Nā-gāh ol yılan âyineye nazar êtdi, kend' özin gördi. Ol sebebden kendü dağı öldi. Bu hîle-y-ile İskender ol kuyudan mübâlağa elmās aldı, bu aydınlığa getürdi. Bu zamānda bulunan anuñ bağıyyesidür ki İskender çıkardı" (A:191).

2.2. Pîrûze/ Fîrûze /Fîrûzec: Nişabur'da çıkarılan açık mavi renkli bir mücevherdir. Yüzük taşı ve süs eşyası yapımında kullanılır. Kelimenin farşçası "pîrûze"dir (Pala, 1999:144). Firuzenin tıbbî faydası gözle ilgilidir. Firuzenin göz ilaçlarına eklendiği zaman gözün nurunun arttığı bilgisi verilmektedir (Argunşah 1999: 160).

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de firuzeyle ilgili benzerlikler mevcuttur:

"Pîrûze âdeme ferah virür. Her şabâh kâlkup pîrûze yüzine baksa gözinüñ nûrı arta ve dağı ağulara aşşı eyler ve tûtyâ dağı olur. Yüzük kaşına kosalar câzuluğ kâr kılmaya" (DM: 189).

"Hasiyyet-i pîrûze
Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korku yok atdan yıkılsa ey hümâm
Yâ yüce yerden düşerse anı Hâk
Şaklaya bu kudretine yahşı bak" (C2:1119).

"Fîrûzec bir cevherdür müferrih, her ki şabâh aña nazar êde gönlinüñ aydınlığı arta. Eger ma'cûn ederlerse zehrûñ zararın def' êde. Eger sürmeye katarlarsa göz nûrın arturur. Hükemâ eyitmişlerdür ki: Eger yüzük kaşı düzseler ki anda bir 'avrat şüreti düzeler ki saçları uzun ola, iki oğlan kucağında. Dağı bunu bir gümüş yüzüğe berkide. Dağı kendüde bile götüre. Hiç sihir aña eser êtmeye" (A:198). "Nîşâbûr buña İrân şehri dağı dërler, Horâsân'da andan 'azim şehir yokdur. Ve Fîrûzec tağı andadur" (A: 267).

2.3. Yâkût: Kırmızı, sarı ve gök olmak üzere üç çeşit rengi vardır. Yakût-ı rummanî denilen en değerli cinsi kırmızı renkli olandır. Yenildiğinde kalbe faydalı olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple yakût-ı müferrih adı verilen değerli şerbet de yapılır (Pala 1999: 414). Yakut taşının tıbbî faydalarından bazıları şunlardır: Yakut taşını üzerinde taşıyanın veba hastalığından korunduğu, kızıl yakutu ağızda tutmanın susuzluğa iyi geldiği, kanı temizleme, damarları kuvvetlendirme ve zehirin etkisini giderme gibi etkilerinin olduğu bilinmektedir (Murad, 2024: 301).

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de yakutla ilgili benzerlikler mevcuttur:

“Yâkût bir cevherdür. Bir pâre dili altına kosalar şusuzluğu keser. Anuñ düzmesi olur, anı bileyin diyen mebrûle bilür. Hergiz anı ele almaz, od kâr eylemez” (DM: 189).

“Hasiyyet-i Yâkût
Seng-i yâkût-ı götür mevzûndur
Görmeyesin anı kim tâ'undur
Şiddet-i berd olsa şal anı şuya
Tonmaya ol şu eger âlem buya
Şu bulunmaz yerde sen ağzuna şal
Olasın içmiş gibi şâfi zülâl” (C:1118).

“Bir cevherdür ki kızıl olur ve gök olur, kızıl kâmusından eyüsidür. Kâmu cevâhirden ağırdur, tâ haddi ki altundan ve kurşundan ağırdur. Ve dahı kâmu cevâhir odda şınur ve erir, illâ ki yâkût oda döyer. Her kimse ki yâkûtı kendü-y-ile bile götürse, tâ'undan emîn ola. Ma'deni bunun Zehûn tağındandır ki ol tağ Serendîb'de deñiz içindedür. Âdem peygâmbir 'aleyhi's-selâm anuñ üzerine çıkdı. Ve bunı götüren şar'dan ve sekteden ve hummâdan emîn ola” (A: 203).

2.4. Zümürürd: Kıymetli, yeşil bir taş, zümürd. Zümürüt zehire panzehirmiş. Eski dönemlerde zehirli bir hayvan tarafından zarar gören bir insana zümürd toz haline getirilip içirilip tedavi edilmiş. Sara hastaları üzerlerinde zümürüt taşırlarsa nöbet geçirmezlermiş. Zehirli hayvanlar zümürüt bulunduran kişiye yaklaşamazlar ve hatta zümürdünü görünce kör olurlarmış. Doğumda zorlanan biri sağ uyluğuna zümürüt koyarsa doğumu kolay olurmuş (Pala, 1999: 428).

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de zümürtle ilgili benzerlikler mevcuttur:

“Zümürürd ve mercân bunların hâşıyeyeti katı çokdur. Âdemüñ gönlünü ferah eyler” (DM: 189).

“Hasiyyet-i Zümürürd
Kim götürürse zümürürd taşını
Her kazadan şaklaya Hâk başını
Ya'nî nâzil olsa gökden bir belâ
Ol zümürürd çatlaya ey cân fezâ
Şahibini şaklaya Allâhu hâd
Bu durur anı götürmekden murâd” (C: 1119).

“Bir cevherdür ki bir nice dürlü olur ki nefî ve reyhânî ve şâbûnî olur. Ekserî zümürürd şınuş olur. Ma'deni Maşrık tağlarındadır. Ol yerde ki zümürürd ola, anda altun ma'deni olur. Zehrûn tiryâkıdır. Şerbeti iki arpa mikdârdur, ayran içinde ezerler, zehr içmişe vürürler. Ol zehri sidü gi-y-ile

çıkarur. Ba‘zı eydürler ki: “Ef‘ī yılanuñ gözi zümürürde tuş gelse, kör olur” (A: 198).

2.5. Yeşim: Açık yeşil ve pembe renkli olamak üzere, kolayca işlenen, değerli bir taş.

Ahmet Bîcan iki eserinde yeşim taşından bahsetmektedir:

“Yeşim bir taşdur. Anı her kim götürse yıldırım aña inmeye. Hıta kavmi anı götürürler. Anda yıldırım çok iner olur ...” (DM: 189).

“Hasiyyet-i Yeşm
Yeşimüñ haşiyeti feth ü zafer
Böyle verdiler fikâh andan haber
Kim götürmesine anuñ talib olur
Dâ‘imâ a‘dâsına gâlib olur” (C:1122).

2.6. İncü: İnci, sadef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. İnanışlara göre nisan ayında denizin yüzeyine çıkan sadef, kapakçıklarını açar ve karnına düşen nisan yağmurunu yutar ve denize döner. Denizin tuzlu suyunda bu saf yağmur tanesi, hayvana acı verince sadef, bunun acısından kurtulmak amacıyla bir sıvı salgılar. Salgılanan bu sıvılar birbirine yapışır ve katılaştıkça da inci tanesini meydana gelir. Deniz hayvanının karnında deniz suyundan biraz kalırsa inci bulanık, kalmazsa incinin parlak olduğu düşünülür (Pala, 1999:116). İncinin en yaygın faydası göz hastalıklarına iyi gelmesinin yanı sıra gamı ve kederi dağıtarak kalbe ferahlık verdiğidir. (Murad, 2024: 299).

Ahmet Bîcan iki eserinde inci taşından bahsetmektedir:

“... incü, zümürürd ve mercân bunlaruñ hâşiyeyeti katı çokdur. Âdemüñ gönlünü ferah eyler” (DM: 189).

“Ya‘nî incü bir nâfi‘ nesnedür ve hem hûb cevherdür. Sürmeye kat salar gözün nûrın arturur. Eger ma‘cûna kıtsalar gönüle ferah vürür ve kuvvet vürür. İncünün ba‘zısı şarudur. İncü dağı bir sünükdür ki uran harâb olur. Eger şadefi un eyleyüp ölenün üzerine saçarlarsa ölü çürümeye. Kamu ‘âlem de şadef ‘Ummân ile Kış-Bahreyn’den artuk yerde olmaz. Târihün yüz beş yılında şadef, ‘Ummân denizinden ürkmüş kaçmış, Kızılüm denizine varmış. Ol müddetde incü gâyet kıız olmuş. Ol şadefün ‘Ummân’dan gëtdüğünün sebebin Allâhu Ta‘âlâ bilir. Kızılüm denizine gâvvâşlar girmezler deriñ olduğu-çün. Ve hem nehengler dağı çokdur. Bir niçe müddetden soñra yene ‘Ummân’a geldiler. Gâvvâş kaçan ki denize girseler ayaklarına bir nesne bağlarlar, tâ ki dibine erişse şu götürmeye. Ve denizün dibi aydındur. Şadefi, girür dağı du- tar, bir nesnenün içine birağur” (A:200).

2.7. La'l: Kırmızı ve kıymetli bir çeşit cevherdir. Yakuta benzerliği ile tanınan taşın en değerlisi Bedahşan dağlarındadır. La'l-i rummânî denilen narçi-çeği rengindeki la'ide çok bilinenlerindendir (Pala, 1999:116). La'l ile ilgili beyitlerde genellikle üstünde durulan derman, şifâ, tiryâk, ilâc, em, devâ, gibi anlamı aynı olan sözcüklerin kullanımıyla lâ'lin, âşığın gönül sıkıntısına, derdine derman olduğu düşünülür. Ayrıca la'l taşının yüzdeki sarılığa şifa olduğu da kaynaklarda yer alır (Kutlar 2003: 124). La'l taşı bazı tıp eserleri ve cevâhirnamelerde tıbbî faydalarından bahsedilir. Ferahlığı artırıp gamı gidermesi, yüreğe kuvvet vermesi, benze yüze kızılık verip sarılığı gidermesi gibi bilgilere yer verilmiştir (Murad, 2024: 301).

Ahmet Bîcan iki eserinde la'l taşından bahsetmektedir:

“...La'l ve incü, zümürüd ve mercân bunların hâşıyeyeti katı çokdur. Âdemün gönlünü ferah eyler” (DM: 189).

“Hacer-i La'l: Bu dağı katı bir cevherdür, oda katlanır. Bir dürlü dağı la'l olur ki karanlıkta aydın olur şem' gibi. Anuñ gibi la'l, Serendib'de olur ancak. Serendib'ün nağdi la'ldur, almak vermek anuñ iledür. Ve altunuñ rağbeti az olur anda, gümüş menziledür. Ol nûr veren la'li sunuñ şıgırı çıkarur deñizden. Gece olıcak ağzına alır çıkar deñizden taşra kor. Anuñ aydınına otlar. Ol vilâyetün kavmi dâyim anı gözedürler. İttifâk düşüp göricek varurlar bir tarîka-y-ıla anuñ üzerine kızıl balçık ururlar, tâ ki nûr örtile. Dağı ol cānavarı dutalar yâhūd kaçā gēde, bunlara zahmet ētmeye. Ol balçıkdan artuğ nesne anuñ nûrını örtmez. La'lün hâşşası oldur kim ağzına alıcak şuşalığı kandurur. La'li Zehven tağından dağı getürürler” (A:200).

Sonuç

15. yüzyıl âlimlerinden Yazıcızade Ahmed-i Bîcân'ın kaleme aldığı, Türk kültür ve ilim tarihi ve dil açısından önemli olan Dürr-i Mecnûn adlı eseri içerik bakımından olduğu kadar dil yönüyle de büyük önem taşımaktadır. Öğreticiliği esas alan yazar sade anlaşılır bir Eski Anadolu Türkçesi ile okuyuculara bilgi aktarmayı amaç edinmiştir. Eserin adında da anlaşılabacağı üzere “Saklı İnciler” pek çok değerli bilgiyi içermesi bakımından Türk ilim, kültür, dil varlıklarına katkıda bulunması açısından değerlidir. Eser söz varlığı, imla ve ses bilgisi açısından yazıldığı dönemin özelliklerini barındırmaktadır. Özellikle söz varlığı açısından içerdiği terim ve kelimelerle dönemine tanıklık etmektedir.

Değerli taşlar bakımından önemli bilgilere sahip olan Ahmed Bîcan tarafından Dürr-i Mecnun'da on adet değerli ve yarı değerli taş anlatılmaktadır. Bu taşlar sırasıyla “elmâs, pîrûze, talk, mîknâtis, yâkût, la'l,

incü, zümürrüd, mercân ve yeşim”dir. Taşların tıbbî özellikleri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bunlardan yola çıkarak yazarın taşlara yer verdiği iki önemli eseri Cevâhir-name ve Acâibü'l-Mahlûkât adlı eserlerindeki bilgilerle karşılaştırarak benzerlikler ortaya konulmuştur. Cevahirler eski dönemlerden beri parlak renkleri, elde edilmelerindeki zorluklar, hastalıklara şifa olmaları ve faydaları yüzyıllar içerisinde oluşmuş gerçek ya da gerçek dışı inanışlar ile dikkat çekmiştir. Başlıcalarından “elmâs, pîrûze, yâkût, la'l, incü, zümürrüd, yeşim taşları aynı yüzyılda Ahmed-i Bîcân tarafından yazılan bu üç eserde taşların tıbbî faydaları kullanım şekilleri açısından benzerlik göstermektedir Ahmed-i Bîcân, Cevâhir-nâme’de diğer iki eserinde yer alan tüm taşları eserlerindeki bilgilerin bir bölümünü hemen hemen benzer ifadelerle bu kez nazma çekmiştir. Bu taşlarla ilgili verilen bilgilerin Acâibü'l-Mahlûkât adlı eserde Dürr-i Mecnûn’a göre daha ayrıntılı olarak verildiğini gördük. Taşların kullanım alanları faydaları bakımından genellikle birbirine uyumludur.

Cevherlerin kültürel açıdan geçmişten günümüze kadar insanoğlunun hayatında önemli yeri olmuştur. Taşlar üzerine yazılan eserlerin geçmişi eski dönemlere dayanmakta olup her kültürde yer bulmaktadır. En ilkel kültürlerden en gelişmiş kültürlere kadar cevherlerle ilgili şifa, ilaç, tılsım, bereket, tapınma, yağmur yağdırma gibi gelenekler ve inanışlar olduğu bilinmektedir. Halk hekimliğinde ilaç uygulamaları dışında taşların sahip olduğu enerjiye dayalı olarak kişinin o taşı üstünde taşıması takı olarak kullanması ve bulunduğu yere asması yöntemi uygulanır. Klasik Türk edebiyatında ise şairler maddi ve manevi kültür unsurlarından bahsederken, bu bağlamda cevherlere divanlarında yer vermişlerdir. Şairler değerli taşları sevgilinin güzelliğini benzetme unsuru kullanarak yüceltmişlerdir. Günümüzde ise hem edebiyatımızda hem kültürümüzde yaygın olarak taşlar yer bulmaktadır. Değerli taşlara ve cevher-nâmelere karşı ilgi her geçen gün artmaktadır. Günümüzdeki halk hekimliği uygulamaları ile tarihi metinlerdeki uygulamaların karşılaştırılması ve tarihi metinlerin diliçi çevirilerinin yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Cevherler konusunu içeren eserler insanlara faydaları ve kullanımları bakımından cevahirleri anlatmaları yanı sıra, dil, kültür, coğrafî, folklor, edebî, tıp-halk hekimliği gibi alanları kapsayan pek çok veriyi de içermektedir. Bu eserlerin farklı çalışmalara konu olması faydalı olacaktır.

Kaynakça

Argunşah, M. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

- Demirtaş, A. (2009). *Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, Dürr-i Mekkûn (İnceleme-Çevriyazı-Dizin- Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Kara, S. (2016). Farklı Nüshalar Işığında Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhîr-nâmesi'nin Tenkitli Metni. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 56: 1105-1124. <https://doi.org/10.14222/turkiyat1503>
- Kutlar, F. S. (2002). Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhîr-nâme'si. *Araştırmalar, İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 7(8), 59-68.
- Kutlar, F. S. (2003). İki Türkçe Cevâhîr-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair. *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 58: 121-128.
- Murad, S. (2024). Değerli Taşların Tıbbi Faydaları Hakkında Cevher-nâmelerde Yer Alan Bilgiler. M. B. Aydın (Ed.), *Nil Sarı Armağan Kitabı* içinde (293-303). İstanbul: Hayat Vakfı Yayınları.
- Pala, İ. (1999). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Sarıkaya, B. (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1999). *Dürr-i Mekkûn (Saklı İnciler), Ahmed Bîcan Yazıcıoğlu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.